

Szovjet megszállók Magyarországon a fegyverszünettől a békekötésig

Összehasonlítható-e a háború kezdeményezőinek magatartása a háborút megnyerőével? A magyarok viselkedése, akik a németek oldalán részt vettek a Szovjetunió megtámadásában és területei egy részének elfoglalásában, egybevethető-e a legyőzött Magyarországon tartózkodó szovjet katonák viselkedésével? Melyik fél volt a kegyetlenebb? Kiknek a szenvedése a nagyobb? A Szovjetunió nyugati felén élő ukrán, zsidó, orosz megszálltaké, avagy a megszállt Magyarország lakóié? Mindezek annak kapcsán jutottak eszembe, hogy nem túl nagy időközzel hagyta el a nyomdát a magyar hadsereg szovjetunióbeli megszállásával, valamint a szovjet hadsereg magyarországi megszállásával foglalkozó forrásgyűjtemény: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*, illetve a „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*.¹

Van-e értelme vaskos dokumentumkötetet kiadni egy ország megszállásáról? Mindig ugyanaz történik: a megszállók megszállóként viselkednek akkor is, ha a háború kezdeményezőiként idegen területre lépnek, s akkor is, amikor a korábbi megtámadott immár győztesként diktálja korábbi megszállójának a feltételeket. A győztes mindig saját érdekeinek rendeli alá az elfoglalt területek lakóit, gazdasági és egyéb javait. Ennek

¹ Szerk.: KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária. L'Harmattan, Budapest, 2013. 629 p.; Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: L. BALOGH Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 567 p.

csupán az egyik, bár talán a legfájdalmasabb és legfelháborítóbb megnyilvánulása, hogy a szexuálisan kiéhezett katonák megerőszakolják a nőket (s az elviselhetetlen botrányon mit sem változtat, hogy feletteseik olykor megbüntetik őket ezért). A megszállók kisajátítják a legyőzött, megszállt ország javait: elhurcolják, lerombolják, felrobbantják, értelmetlenül elprédálják azokat. Így kívánnak elégtételt venni az őket ért szenvedésekért, vélt és valós sérelmekért, emberi és anyagi áldozataikért. Megalázó feltételeket diktálnak a legyőzötteknek, kollaborálásra készítetik a túlélni akarókat. Egyesek közülük nagylelkűek, mások kegyetlenek. Ha a győzelmi állapot tartósnak ígérkezik, lazítanak a présen annak érdekében, hogy még többet sajtolhassanak ki a vesztesből. Kultúrabeli, szokásmódbeli különbségek persze vannak, de ezek a lényegesen nem változtatnak: a megszálltaknak a megszállók diktálják a feltételeket. A megszállt állapot sokféleségét dokumentumkiadványokkal és forrásfeltáráson alapuló értelmezésekkel egyaránt meg lehet mutatni. A dokumentumközlő és a történetíró is végső soron fikciót teremt, múltat konstruál. A levéltárakban – olvassuk Michel de Certeau *Az írás és a történelem* című írásában – „a teljesség válogatott és miniatürizált formában van jelen, így formalizálható. Elbűvölő tér a szó minden értelmében: a minden nép közös tapasztalásában létező játék professzionizált és írásbeli változatát látom benne, azokat a gyakorlatokat, amelyekben a társadalmak kifejezik, miniatürizálják, formalizálják a legalapvetőbb stratégiáikat, és azokat maguknak a történelemcsinálás kockázata és felelőssége nélkül játsszák el.”² A történetírás fikció mivolta – állítja ugyanitt Certeau – „a végponton, a manipuláció és az analízis termékeiben is fellelhető.” „A múlt – állítja ugyanő – egyben a jelen fikciója is. Ugyanez a helyzet az igazi történet-tudományos munkával. A múlt magyarázata mindig jelöli azt a különbséget, ami a jelenhez tartozó magyarázó eszközkészlet és a magyarázott anyag – a halottakkal kapcsolatos dokumentumok – között van. A szövegben a gyakorlat racionalizációja és

² In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2003. 106.

régi legendák mesélésének öröme keveredik... azért, hogy egy időben hajtsák végre egy aktuális hatalmi stratégia tudományos redukcióját és narratív metaforizációját... A történész az aktualitásból nyeri munkaeszközeit és érdeklődésének meghatározását.” (Uo. 107.) Szorgalmas munkájának végeredménye nem lehet más, mint a múltnak a források alapján elképzelt, a jelenben megkonstruált ábrázolása. Egy másik történetfilozófus aforisztikusan fogalmaz: „A múltnak nincsen arca, csak történészek által létrehozott álarcokkal találkozhatunk.”³ Paul Ricoeur így ír a dokumentumközlés fikciójellegéről: „A forrás dokumentumértékűvé válik, a történelmi tényeknek a források egyeztetése révén történő igazolása pedig igényt formálhat a dokumentumok bizonyító erejére.”⁴

A bevezetőben említett két, megszállással foglalkozó forráskötet egyike esetében sem lehet kizárni a tudományos megismerésen túli indítást. A múlt feltárásának óhaja mellett a befolyásolás vágya, kívánalma is szerepet játszhatott a kötetek összeállításában és megjelentetésében. Társadalmunk jelenlegi állapotára, a múlttól eltérően gondolkodó politikai és tudományos székértáborok meglétére utal, hogy fel sem vetődött: a történészek és a levéltárosok közösen veselkedjenek neki a szovjetunióbeli megszállói magatartás és a magyarországi megszállt állapot bemutatásának. Mivel az Országos Levéltár kiadványa két évvel a független kiadó kötete után látott napvilágot, nem hessegethető el a gyanú, hogy a Magyarország szovjet megszállásáról szóló forrásgyűjtemény valamiféle válasz kívánt lenni a magyar megszállók szovjetunióbeli tevékenységét nem éppen kedvező színben bemutató korábbi kötetre. Mintha ez utóbbi megjelentetése mögött az a szándék lenne: mutassuk meg, hogy a szovjet területeket elfoglaló magyar katonák bűnei eltörpülnek a Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg bűnei mellett. Az idézőjeles szó e könyv címében – „Törvényes” megszállás – az e feltételezést erősítő allúzió. Az idézőjellel megbontott jelzős

³ P. Munzot idézi Frank R. ANKERSMIT: *A történelmi reprezentáció*. I. m. 239.

⁴ *Történelem és retorika*. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák, 4. A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest, 2000. 230.

szerkezet megkérdőjelezi a „törvényes” szó eredeti jelentését, s annak ellenkezőjét sugallja: a megszállás törvénytelen volt, vagy – s ez az idézőjel megengedőbb értelmezése – törvénytelen eszközökkel zajlott. A *Bevezető* negyedik fejezetének a címe azonos a kötet címével, de itt a „törvényes” szó nincs idézőjelben. Az idézőjel, illetve az idézőjel-nélküliség értelmezési zavarra utalhat: véletlen elírásra nem gondolhatunk. Az *Élet és Irodalom* 2015. július 31-i számának Új könyvek rovatában már a kötet egész címe idézőjelben van. E fontos írásjel össze-vissza használata a fogalmi pontatlanság jele. Talán ki lehetett volna térni a kötetindító írásban arra, hogy mi az oka a „törvényes” szó kétféle írásmódjának.

A *Bevezető*ben olvasható egy mondat, amely a Krausz és Varga által szerkesztett kötetre hivatkozva ok-okozati összefüggést lát a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenysége és a szovjet megszállók magyarországi ténykedése, magatartása között, ami felcsillantja a jelenlegi magyarországi szellemi frontok közeledésének reményét. Eszerint a szovjet vezetők leplezetlen ellenszenvét Magyarország iránt „nagyreszt a szovjetellenes háborúban való részvétel, illetve a német parancsnokság alá tartozó magyar megszállók szovjet területeken elkövetett atrocitásai, kegyetlenkedései, tömeggyilkosságai váltották ki.” (16.)

Az említett két forráskiadvány közül a továbbiakban csak azzal foglalkozom, amelyik a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét mutatja be. Maga a vállalkozás, valamint a megvalósítás módja érdekel.

Merítés, szerkezet, csoportosítás

Vajon hány ezer dokumentumot kellett átnézni ahhoz, hogy összeálljon a 225-ös lista? Ennyi ugyanis a kötetben közölt iratok száma. Az ország szinte valamennyi megyei levéltárában voltak válogatók. (Csak Zala megyét nem találtam a felsorolásban, feltehetően azért, mert 1995-ben a megyei levéltár már megjelentetett Zala megye 1944 és 1947 közötti történetét bemutató dokumentumkötetet.) A szerkesztő, L. Balogh Béni hatvan se-

gítótársának mond a függelékben köszönetet. A lelőhelyek – az országos és a megyei levéltárak mellett a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, a Prímási Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és más irattároló helyek – számosak, ugyanakkor a helyi egyházi irattárakban, külföldi, mindenekelőtt oroszországi levéltárakban is lehetnek még a témára vonatkozó iratok (ez utóbbiakhoz azonban szinte lehetetlen hozzáférni). Kár, hogy nincs a könyvben egy olyan kimutatás (megjegyzés, lábjegyzet), amelyből megtudható lenne, hogy az egyes levéltárakból hány irat került be a kötetbe. Én például hiába kerestem a 225 dokumentum között az ÁBTL-ből származókat: nyilván az első olvasáskor figyelmetlen voltam, a második nekiveselkedésnél pedig elfogyott a türelmem.

A kötet bevezetője tanulmány méretű, s jóval túlmegy a címben jelzett témán. Szerzője, L. Balogh Béni tízoldalas bibliográfiában sorolja, hogy milyen munkákra támaszkodott megírása során. Fontos, hogy a *Bevezető* összefoglalása és a közölt iratok listája angolul is olvasható a kötetben. Szakszerű az iratok közlése (címadás, lábjegyzetelés, iratjegyzék a kötet végén), s a könyvben a személynévmutató mellett helységnévmutató is található. (Bár a járás más közigazgatási-területi egység, mint a település, ugyanakkor minden járás szorosan kapcsolódik egy településhez, ahhoz, amelyről a nevét kapta. Sem a Siklói járás, sem a Szentlőrinci járás nem szerepel a helynévmutatóban, pedig az e térségek iránt érdeklődők ennek hasznát vennék. 429.)

A tárgymutatónak különösen örültem. Ilyet összeállítani nem könnyű, de megéri a befektetett munkát. E mutató nagyon megkönnyíti a keresést annak, aki a szovjet megszállásnak csupán egyes aspektusaira kíváncsi. (Ha a kötet CD-formátumban is elérhető lenne, még egyszerűbb lenne a kutakodás a gazdag anyagban.) Ha valakit például a zsidók és a szovjet megszállók közötti viszony érdekli, a „zsidó” vagy a „zsidóság” tárgyszóhoz rendelt oldalszámoknál lapoz bele a könyvbe. A *Bevezető*ből megtudhatja, hogy az Ausztriából hazatérő zsidókat a megszállók hadifogolyként a Szovjetunióba deportálták. (45.) A *Bevezető*

utal a 122. dokumentumra, amely szerint 650 „zsidó vallású vagy származású személy” sínylődik a ceglédi szovjet hadifogolytáborban, akik az 1945. januári fővárosi fogolyszédéskor kerültek fogságba. (55, 300.)

A zsidó vonatkozások iránt érdeklődő a 365–366. oldalt hiába keresi az említett két tárgyszónál, pedig a közölt dokumentum szövegéből kiderül, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál panaszkodó levélíró korábban, 1944 nyarán Bergen-Belsenbe deportálták. Ebben az értelmezésben a „deportálás” szó sem található a tárgymutatóban. A deportálás/elhurcolás – kiegészítve ezzel: „lásd még a szovjet hadsereg atrocitásai” – tárgyszó csak a magyarországi németekre (svábokra, német nevű magyarokra) és a magyarokra vonatkozik. A „részegség” szó a tárgymutató szerint több tucatszor előfordul az iratokban, a „bor” szó azonban nem került bele a tárgymutatóba. Hiányzik a mutatóból a „partizán” szó is, pedig érdekesek az előfordulásai (például a 385. és a 429–430. oldalon), mint ahogy hiába keresnénk rá a „megeőrzéskölés” és a „megebecstelenítés” szóra is.

A szerkesztő nem akart már megjelent iratot újrapublikálni, azt azonban nehéz lenne pontosan feltérképezni, hogy milyen dokumentum jelent már meg korábban országos és helyi kiadványokban. (A Kádár-korban betiltott *Sorsforduló*, Karsai Elek és Somlyai Magda válogatása éppen azért került tiltólistára, mert a szovjet katonák atrocitásairól is közölt iratokat. A kötet bevezetőjében informatív részletek olvashatók a dokumentumkiadvány sorsáról. (30–31.)

A kötet összeállítója az időrend helyett a tematikus csoportosítás mellett döntött. Az egyes egységek közötti dokumentumszámbeli eltérés abból adódhat, hogy az egyes témákra több forrás volt, mint másokra. *A szovjet csapatok bejövetele, első intézkedéseik* című rész 45 oldalt tesz ki, a második rész – *További tevékenységük, kapcsolattartásuk a magyar hatóságokkal* – már 120 oldal terjedelmű. A legtöbb lapot, 164 oldalt a harmadik részben közölt iratok – *A lakossággal való érintkezés, atrocitások* – töltenek meg. A negyedik egység – *Gazdasági károkozás, rekvirálások* – terjedelme már csak 76 oldal, az utolsó pedig – *Mindennapi életük* – mindössze nyolc.

Az iratokat nem mindig lehet tartalmuk szerint elkülöníteni, hiszen több téma is felmerül bennük, így besorolásuk valamelyik tematikus egységbe olykor esetleges. Ha az iratok időrendben követték volna egymást, nem csupán az országos folyamatok időbeli eltérései s azok következményei rajzolódtak volna ki világosabban, hanem az olvasó szándékos befolyásolásának gyanúja sem merülhetne fel. A tematikus egységek címei között ugyanis egyáltalán nem mondható semlegesnek. Éppen a legnagyobb terjedelmű, valamint a rákövetkező rész ilyen: mindkettőben negatív jelentésű fogalmak – atrocitás, károkozás, rekvirálás – dominálnak. Az első két dokumentumegység címéből pedig inkább kronologikus besorolásra lehet következtetni, nem pedig tartalmi kiindulásra. Megoldást jelenthetett volna a kettős iratjegyzék. A tényleges sorrendet az iratok keletkezésének dátuma határozhatta volna meg, tartalmi bontásuk – értelmező beskatulyázásuk – pedig függelékként állhatott volna az irányított olvasásra vágyók rendelkezésére.

Csaknem minden forráskiadvány örök problémája: nem tudható, mi lesz az iratból élénk táruló ügynek, ügyeknek a további sorsa, elintézési módja, eljárásrendje. A legtöbb esetben terjedelmi és egyéb okokból lehetetlen nyomon követni a fejleményeket. Ebben a kötetben is legtöbbször így van, ugyanakkor nem egy irat esetében létezik visszacsatolás.

Nem kifogásolható, hogy nem csupán a korban keletkezett iratok vannak a kötetben. Jászberényben például egy 1957-es lakásügy kapcsán bontakozik ki a háború alatti szörnyű sors. 1944 novemberében apa és két fia megöltek két részeg szovjet katonát, hogy a család nőtagjait megvédjék a megerősokolástól. A három férfiről 1957-ben – akkor már 13 éve – nem tudni semmi. Az anya beadványában és az ahhoz mellékelte visszaemlékezésében lakásuk megtarthatósága mellett érvelve elevéníti fel az 1944-ben történeteket. (Itt a lábjegyzetből megtudjuk a kérvény további sorsát: elutasították.)

Hajdúnánás esetében is szükséges lett volna az időtartam tágítása: ott 1956-ban tért vissza 1944. A *Bevezető* kitér a kötetben közölt hajdúnánási dokumentumra, arról azonban még lábjegyzetből sem szerezhettünk tudomást, hogy az 1956-os for-

radalom alatt az 1944–1947-es megszállás idején lefojtott indulatok lincselés, pogromszerű rombolás formájában törtek a felszínre. A nánásiak ugyanis a településre visszatért zsidókat tették felelőssé több mint kétszáz helybéli lakos fogságba hurcolásáért, akik közül csak igen kevesen tértek haza. A történetet feldolgozni képtelen helyiek az ötvenhatos forradalom kaotikus viszonyai közepette találtak alkalmat a vélt 1944-es fogolykijelölők megbüntetésére. Olyan zsidókat is súlyos atrocitások értek, akik a front átvonulásakor nem is voltak Hajdúnánáson. Völgyesi Zoltán feldolgozta az 1944-re visszanyúló ötvenhatos eseményeket. Monográfiáját – *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. (Budapest, Osiris, 2001.) – a forráskiadvány nem említi. A kötetben közölt egyik dokumentumból ugyanakkor kirajzolódik az 1956-os tragikus események szintén tragikus 1944-es előzménye és tömegpszichológiai háttere. Hajdúnánás polgármestere 1946. június 15-i, belügyminiszternek szóló jelentésében így vélekedik a zsidókkal kapcsolatos számonkérést sürgető helyiek rendőrségi beadványáról: „Véleményem szerint az elhangzott vádak alaptalanok, s azok az elhurcolt hozzátartozóikért aggódó, sok esetben buta, szűk látókörű néhány asszony agyában születtek meg, akik lassan maguk is elhiszik azokat a vádakot, amit fantáziájuk szült. S azt a szomszédnak vagy egy másik hozzátartozóját elveszett[nek] tovább adva keltenek ilyen nagy nyugtalanságot.” (110.)

Tartalom

Mit is jelent a „megszállás” szó? Ez a fogalom érzelmileg, politikailag-ideológiailag terhelt, ezért kiemelése címként egy tudományos kiadványban magyarázatot kíván. Nem a felszabadulás–megszabadulás–megszállás körüli polémiára gondolok. Ennek a vitának a dokumentumok szemszögéből nincs jelentősége. A megszállás – s lényegében ezt támasztják alá a kötetben megjelentetett iratok is – semleges szakszó, pontosabban annak kellene lennie. A kötet címében eléje tett „törvényes” jelző

kikezdi ezt a semlegességet, s a *Bevezető* is lényegében elmis-másolja, megkerüli a „megszállás” szó értelmezését.

A „megszállás” szó értéksemleges használatát nagymértékben elősegítette volna, ha a kiadványban olvasható lenne az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény teljes szövege, amely a megszállás törvényi alapja volt. Az egyezmény 11. pontja ugyanakkor fel-feltűnik a lábjegyzetekben. Nem az eredeti szöveg, hanem csupán a szerkesztő ismertetője és kommentárja. Ezt idézem: a 11. pont „a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság ellátásának kötelezettségét tartalmazta. Az előírást azonban a szovjet fél úgy értelmezte, hogy az ország területén tartózkodó egész szovjet katonaság ellátására vonatkozik.” (161.) A kötet vége felé olvasható egyik dokumentum sokat segíthet a megszállt állapot megértésében. Ez az irat *Pokorny Hermann, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztálya elnökének összefoglaló jelentése a hadizsákmány kérdéséről.* (457–460.) Figyelemre méltó a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) miniszteri osztályfőnökének 1945. július 5-i egyetértő reagálása Pokorny jelentésére: „Álláspontom szerint Magyarországon a békekötésig nemzetközi jogilag továbbra is háborús állapot áll fenn.” (462.) (A békeszerződésre még két évet kellett várni.) A fentiekhez hasonlóan érvel Hajdúböszörmény református lelkipásztorának írott válaszlevelében a VKM illetékese is. A lelkész a városból hadifogságba került – a szerkesztett cím szerint „elhurcolt” – egyházi és polgári személyek, több mint 200 fő kiszabadítása érdekében interveniált: „Hol vannak – írta többek között – azok a nyomorult, megrokkant, 50-60 év körüli napszámos, iparos, gazdálkodó férfiak és a fiatalabbak? Irtózatos ezért lakosságunk körében a felháborodás. Megértik azokat, akik harcoló katonák voltak, és most hadifogolyként távol vannak. Megértik azokat, akiket politikai múltjuk miatt vagy német származásukért elszállítottak. De nem tudja megérteni a nép, hogy a Nagyok, Szabók, Kisek, akik soha nem politizáltak, nyilas vagy fasiszta tevékenységben részt nem vettek, több mint 8 hónapja egyetlen életjel nélkül miért is ragadtattak el családjuk és gyermekeik köréből, munkájuk színhelyéről ebben az igazságon felépülő újabb világ-

ban... Böszörményben csordultig... a pohár.” (326.) A VKM-ből küldött válasz: „A felszabadító Vörös Hadsereg az elszállított férfi lakosságot hadifogolynak tekinti. A vonatkozó nemzetközi jogi szabályok szerint pedig legalább a béke megkötéséig a foglyul ejtő hatalom a nemzetközi jog korlátai között hadifoglyaival szabadon rendelkezik, őket szabadon bocsátani semmiképpen sem köteles... Felkérem ezért a Nagytiszteletű Urat, intse gyűlekezetének tagjait erejéhez mérten türelemre, iparkodjék velük megértetni, hogy a személyek elszállítása Magyarország veszített háborújának következménye.” (328.) A kormány igyekezett közbenjárni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjénél a túlkapások megszüntetése érdekében. Rendszerint kioktató, megalázó, semmitmondó választ kapott, mint például 1946 nyarán a külügyminiszter a SZEB szovjet ügyvezető elnökhelyettesétől: „Önnek tudnia kell, hogy Magyarország még a szovjet hadsereg megszállása alatt áll, és ezért egyes esetekben, amikor a bűntettek a Vörös Hadsereg vagy a szovjet hatóságok ellen irányulnak, az ügyeket a szovjet bíróságok veszik át, és a szovjet állam törvényei szerint ítélik meg. A megszálló hadseregnek ez a joga addig marad érvényben, amíg a fegyverszüneti állapot tart.” (222.)

A szovjet megszállás sokoldalú bemutatását a dokumentumok viszonylagos egyoldalúsága nehezíti. A harcok útjába eső településeken megszűnt az addig megszokott „irattermelés”, a helyi irányítók közül számosan nyugat felé menekültek a közeledő front elől. A közigazgatás új formáit megteremtőknek, a spontán élre került új vezetőknek sem idejük nem volt tevékenységük dokumentálására, sem gyakorlatuk nem volt a jelentésírásban. Különben is, kinek címezheték volna beszámolóikat? A közigazgatás felsőbb szinteken is felbomlott, és a régi-új formák megjelenéséhez viszonylag nyugalmas idők kellettek volna. A fentiekből következik, hogy különösen a szovjet megszállás kezdeti időszakából nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok.

A közölt iratok zöme felsőbb államirányítási szerveknek szóló jelentés, ami elvileg meglehetősen uniformizált forrástípus. Itt nem ez a helyzet. Ezek a dokumentumok a hektikus kor érdek-

feszítő megjelenítői. A hivatalos szöveg olykor még a meggyötört emberek lelkiállapotát is képes szavakba önteni. A nyírvasvári körjegyző jelentése például így: „A lakosság most már el van fásulva, és a teljes nemtörődömségbe süllyedt. Letargikus álomba esett az egész község lakossága. Most már úgy vagyunk, hogy akármit visz a katona, senki nem szól és nem is ellenkezik, mert a szenvedésekből már nem tudjuk magunkat kiismerni.” (260–261.) A tartalom gazdagsága miatt az olvasónak nem hiányoznak a más jellegű források – visszaemlékezések, naplók, családi hagyatékból előkerülő dokumentumok, interjúk. A lakosság szenvedéseit, a megszállás alatti sanyarú sorsát a szépirodalom más eszközökkel jeleníti meg, mint a korabeli hivatalos iratok. Ezek közül a *Bevezető* is hivatkozik néhányra, de a tisztántúli front szörnyűségeinek meg- és átélését bemutatató, életútinterjúkon alapuló kiváló alkotás, Kováts Judit *Megtagadva* című tényregénye (Magvető, 2012) nem található köztük.

A kötet összeállítója – megbontva saját rendjét – visszaemlékezést is felvett a publikált dokumentumok közé. Az események után fél évszázaddal, 1995-ben íródott visszaemlékezés közölt részlete, amelyet a Hadtörténelmi Levéltár családi hagyatékában őriznek, szemléletes, árnyalt képet ad Székesfehérvár szovjet megszállásának körülményeiről. A város többször cserélt gazdát. Amikor visszajöttek a németek, a „nép a csizmás lábakat csókolgatta, az utolsó tartalék falatokat nekik adta”. A kordonnal őrzött orosz foglyokat „köpdösték, fenyegették”. Aztán fordult a kocka: újra elfoglalták a várost a szovjetek, s a német katonák kerültek a kordon mögé. Kedélyes jelenetre is sor került. A német foglyok „röhögtek”, amikor felfigyeltek a visszaemlékezőt – akkor fiatal nő – megrémisztő szovjet katona ordibálására: „Na kak gyeba hűn?” (125.) A jegyzet szerint a szöveg értelmetlen. Szerintem a következőt jelenti: „Na, hogy vagy, pipi (tyúk)?” Eredetileg: „Nu, kak gyela, Huhn?” Az első három szó oroszul van, az utolsó németül. A „valamiféle tatár” olyan köznapi frázisokat használt és olyan gesztusokat tehetett, amelyeket egyaránt értettek a német és a szovjet katonák. A másik nem iránti elementáris érdeklődésük közös nevezőre

hozta őket. A német foglyok élvezték a látványt, méltányolták a szovjet katona vagány beszólását. Az sem kizárt, hogy kinevetették a barbár szovjet katonát. Ők, a civilizált Nyugat képviselői nem így közelednének egy megszállt országban egy nőhöz.

A dokumentumkötet, műfaji sajátosságai ellenére – vagy talán éppen azért –, megrendítő olvasmány, ami az iratokból élénk táruló árnyaltság, sokféleség következménye. Nem vadállatias megszállók tettei és a nekik ártatlanul kiszolgáltattak horrortörténetei uralják a kötetet. Vannak benne ilyenek is persze, de az ellenkezőjükre is lehet példákat hozni. Kiskunfélegyháza első számú vezetője például arról ír 1946 januárjának végén, hogy „a város közönsége és a város polgármestere az orosz városparancsnok és katonái működésével nagyon meg van elégedve”. (214.)

Gyakori általánosítás, hogy a Magyar Kommunista Párt vakon kiszolgált a megszállókat, s nem lépett fel az erőszakoskodó szovjet katonákkal szemben. A fronttal együtt érkező emigráns kommunista, Vas Zoltán ezt írta 1944 októberében a még Moszkvában lévő magyar kommunista vezetőknek: „Az excesszusok [túlkapások] igen komolyak, és a katonai hatóságok minden akarata ellenére is csak nagyon nehezen csökkenthetők, pedig történt elég jelentős számban még kivégzés is... a kilengéseknél is nagyobb baj a szörnyű pánikhangulat, amely elfogta a lakosságot. Nem mernek kijönni a házaikból, rettegnek a katonáktól.” (249.) A nagykanizsai kommunisták a helyi szovjet parancsnokságnak írott levelükben hosszasan sorolták a lakosságot ért sérelmeket. (329–330.) A kommunista párt vezetői Moszkvában is próbáltak közbenjárni a fogságba hurcoltak érdekében, jól felfogott saját érdekből is: elfogadottságuk, népszerűségük függött tőle. Nem sok eredménnyel jártak: Sztálint akkor legkevésbé Magyarország érdekelte.

A dokumentumokban feltáruló megszállásállapot érdekfeszítően változatos. Ugyan hol olvashattunk eddig szovjet katonának beöltözött honfitársaink rablásairól, erőszakoskodásáról? (377.) Vagy arról, hogy a megszállóknál magyarok vádoltak meg, árultak be magyarokat előnyszerzés céljából vagy személyes bosszúból? (335–336.) Az sem szokványos, hogy a

közigazgatást újjászervező szovjet parancsnok rendeli el: „Azok a lakosok, akik akarattal vagy akaratlanul is idegen dolgokat tartanak birtokukban a tulajdonos tudta és akarata nélkül, 24 órán belül származtassák vissza jogos tulajdonosának, mert ellenkező esetben népbizottság, illetve népbíróság elé lesz az illető állítva.” (103.) Vagyis nem csupán szovjet katonák zabráltak, hanem honfitársaink is.

Gondolt-e valaki eddig arra, hogy a megerőszkolt nők terhességét azért nem kell megszakítani, hogy a nem kívánt gyermekkel gyarapodjék a fogyó magyarság? 1945-ben akadt olyan orvos, aki a magyarság népességproblémájának megoldását látta az abortusztilalomban. Balassagyarmat osztályvezető főorvosa írja az alispánnak: „Már csak nemzetgazdasági szempontból is fontos lenne, hogy fajtánk – ha ilyen nem kívánatos módon is – de szaporodjon. Olyan alacsony a szaporodási indexünk, hogy ha javulás nem áll be, a nemzet kihalásra van ítélve.” (295.) Szerinte a „teherbe jutott nők” áldozatos hozzájárulása kell ahhoz, hogy „hazánk a romokból felépülhessen.” (296.). Egy másik város nőgyógyásza orvostársai nevében az addig tiltott terhességmegszakításra kér engedélyt a főispántól, ugyanis, mint írja, az „orosz Vörös Hadsereg tagjai által Sopronban teherbe ejtett nők mind gyakrabban keresnek fel terhességük művi megszakítása végett”.

Bizarr tartalmú a szovjet katonákkal kötött házasságok felbontásának ügyében az igazságügy-miniszternek címzett vezetőjegyzői levél. Állítólag a szovjet katonák fegyverrel kényszerítették a jegyzőt, hogy helyi választottjukkal adja őket össze, majd egy idő után a férjek eltávoztak a községből, s „feleségüket itt hagyták”, akik közül az egyik újra férjhez akart menni, s ez állította megoldhatatlannak tűnő probléma elé az anyakönyvvezetőt. (375.)

A megszállók és az egyház kapcsolatáról is olvashatunk a kötetben. Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímásnak arról számol be 1945 márciusában a pesti érseki biztos, hogy a szovjetek segítséget ajánlottak fel valamennyi felekezet papjainak: „Az egyház szabad szervezet, semmi sem gátolja működését” – idézi az őket összehívó őrnagyot. – A Vörös Hadsereg egyébként

nem veheti igénybe az egyházi épületeket. Ennek ellenére – s ezek már a főpap szavai – egyéni és felelőtlen túlkapások nem maradtak el. Legszörnyűbb volt a Hermina úti apácák esete, akik meggyalázva, kifosztva, tehetetlenül álltak.” (102.) Az új hercegprímás, Mindszenty József XII. Piusz pápához írott 1946. február 4-i levelében nem is annyira a megszállt állapot ecsetelése érdekes, sokkal informatívabbnak tűnnek azok a mondatok, amelyekből a bíboros érsek önteltségére és merev konzervativizmusára lehet következtetni: „A közügyek is tovább romlanak. Előkészítik most az államkormányzat megváltoztatását, az 1000 éves királyságot köztársasággá akarják formálni, miközben a legjobbak, köztük magam is, ennek ellenére mondtunk.” (382.)

Ismertetésem végéhez közeledve visszatérek a *Bevezető*höz, mellyel az lehetett a szerző célja, hogy megvilágítsa a közölt iratokban feltáruuló történések, intézkedések, eljárási módok, magatartási sajátosságok, kifejezési formák hátterét, s tágabb kontextusba – hazai és nemzetközi összefüggésbe – helyezze őket. L. Balogh Béni segíteni akar a kor viszonyaiban nem vagy kevésbé jártas potenciális olvasónak. Terjedelmes bevezetőjében – több mint félszáz oldal – óvakodik az értéktelétől, s ugyanakkor teljességre törekszik. Igen nehéz, vagy egyenesen lehetetlen elkerülni az állásfoglalást, a háttérreljárásokat pedig nem könnyű határt szabni. Konkrétabban: a Szovjetunió második világháborús szerepének taglalása túlmutat a témán, a térség szovjetizálásának kérdéseire ez még fokozottabban áll. L. Balogh, mint historiográfiai áttekintése is bizonyítja, ismeri (és lelkiismeretesen ismerteti) a fenti két témában megjelent régebbi és újabb szakmunkákat. A *Bevezető* szerintem legfontosabb fejezete, a *Törvényes megszállás* című azonban, mint már a korábbiakban utaltam rá, nem eléggé elmélyült és körültekintő. Ebben a fejezetben a bevezető tanulmány írója idézi például az 1995-ös egyetemi tankönyvnek azt a mondatát, amelyben a hadijog figyelmen kívül hagyásáról esik szó. (33.) Itt éppen a korabeli hadijog részletezése, értelmező leírása, megvalósulási formáinak körültekintő ábrázolása lett volna kívánatos.

A tendenciozitást, az olvasó befolyásolásának szándékát csak az utolsó fejezetben érzem. Vajon minek kellett kiemelni a kötet gazdag tartalmából éppen az atrocitásokat, a deportálásokat és a gazdasági károkozásokat? Minek itt idézni az egyes dokumentumokból, amikor azok a kötetben teljes terjedelmükben olvashatók? Jó lett volna, ha a szerző ehelyett a korábbi megjelenésük miatt vagy terjedelmi okból az ebbe a kötetbe be nem került dokumentumokra hívta volna fel a figyelmet olyan megközelítésből, hogy az általa válogatott iratok mennyire mások, mint a korábbi kötetekben publikáltak, vagy tartalmukban, jellegükben, stílusukban mennyire rokoníthatók az ebben a forráskiadványban található dokumentumokkal.

*

Magyarország 1944 és 1947 közötti történetének csupán egyik aspektusa a szovjet megszállás. Olyan traumák sorozatát élte át a hadszíntérré váló országban a lakosság, hogy az nemzedékeken át befolyásolta családok százezreinek életét. A háborúvesztés következményei azonban nem csupán szenvedéstörténeteken keresztül idézhetők fel, mutathatók be. A vereséghez vezető okoknak nem lenne szabad elválniuk a következményektől, az egyéni sorsoknak – a háborút követő években megélt örömknek és bánatoknak – kapcsolódniuk kellene a gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági változásokkal járó sokszínű és sokféle – reménykeltő és borúlátásra okot adó – helyi és országos történésekhez. A nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottságunk részletezése után saját felelősségünk önkritikus számbavételéről is érdemes lenne forráskiadványokat, szöveggyűjteményeket a köz elé tárni.

Természetesen más megközelítés is elképzelhető. Magyarország szovjet megszállásának történetét például ki lehetne egészíteni az ország német megszállásának dokumentumtörténetével, hiszen voltak olyan hónapok is, amikor időben a kettő egybeesett: amíg Nyugat-Magyarország még német megszállás alatt volt, Kelet-Magyarországot már a szovjetek uralták. S voltak olyan időszakok, amikor a két megszállás váltotta egymást

– a székesfehérvári dokumentum kapcsán ez korábban szóba is került. Vajon eszébe jutna-e a két megszállást egy dokumentumkötetben bemutató kiadvány összeállítóinak a *törvényes* jelzõt illeszteni a fõnév elé? Ez esetben nem a két megszálló katonaság magatartásának, eltérõ kultúrájának megmutatása, egybevetése lenne a fontos, hanem sokkal inkább a megszállt magyar lakosság gondolkodásmódjának, a megszállókkal szembeni magatartásának ábrázolása. Az elképzelt kötet bevezetõjébõl kiderülhetne, hogy *miért* szállt meg minket a két, egymással szemben álló nagyhatalom, a dokumentumok pedig azt világítanak meg, hogy a lakosság *hogyan* viselte a megszálltságot: eltúrte, alkalmazkodott hozzá, netán voltak olyanok, akik ellenálltak? Ha egymás mellett olvashatnánk például olyan iratokat, amelyekbõl nem csupán arról esne szó, hogy a német megszállás alatt hogyan vett részt a magyar közigazgatás a zsidók vagyonának elkobzásában és a törvényileg zsidónak minõsített magyar állampolgárok deportálásában, hanem az is elénk tárulna, hogy mit tett – pontosabban talán: mit nem tett – az új közigazgatás és a negyvenötös rendszerváltó fordulatot átélt társadalom a szovjet megszállás alatt annak érdekében, hogy jóvátegye a bûnt. *Szenvedéstörténet* helyett talán így *szembenézéstörténet* kerekedhetne ki a vállalkozásból.

Bár eljönne az az idõ, amikor nem a mindenkori hatalom legitimitásigénye készítetné a kultúra támogatóit a múltfeltáró munkák támogatására és megjelentetésére, hanem az önkritikus árnyaltság iránti vágy! Negyedszázada elsõsorban rajtunk múlik, hogy merünk, tudunk-e szembenézni múltbéli õnmagunkkal. Nem úgy tûnik, hogy lehetõségeinkkel maradéktalanul élni tudtunk volna.

Standeisky Éva